

POJĘCIE PRZESTRZENI W JĘZYKACH ROMAŃSKICH

SŁOWA KLUCZOWE: JĘZYKI ROMAŃSKIE, PRZESTRZEŃ, WYRAŻENIA DEIKTYCZNE, ZAIMKI WSKAZUJĄCE, PRZYSŁÓWKI DEIKTYCZNE

1. WSTĘP

Przestrzeń stanowi jeden z ważniejszych elementów życia człowieka. Bez względu na to, skąd pochodzimy czy jakim językiem się posługujemy, żyjemy w określonych relacjach przestrzennych z innymi ludźmi, obiektami i zjawiskami. Owe relacje wywierają bezpośredni wpływ na nasze codzienne życie i są dla nas tak naturalne, że rzadko stanowią przedmiot rozważań. Przestrzeń może być jednak analizowana na bardzo wiele sposobów i z perspektywy różnorodnych dziedzin nauki [Brzozowska-Zburzyńska 2012: 93–98]. Po pierwsze, postrzegamy przestrzeń z punktu widzenia praw fizyki i obiektywnie mierzonych jednostek. W społeczeństwie rozwinął się powszechnie stosowany podział na centymetry, kilometry, hektary i inne jednostki, które określają obiektywnie wyznaczony i zawsze jednakowy fragment przestrzeni. Przestrzeń może prezentować również inny wymiar, zdecydowanie mniej obiektywny. Osobisty obraz przestrzeni zależy od wielu czynników, takich jak nasze doświadczenia, poglądy na świat czy sytuacja, w której się znaleźliśmy.

Trzeci i kluczowy dla naszych rozważań aspekt przestrzeni stanowi jej odzwierciedlenie w języku. Analiza rozmaitych języków należących do bardzo różnych rodzin językowych dowodzi, że przestrzeń jest tzw. kategorią uniwersalną [Moravcsik 2013: 214–215]. Oznacza to, że w każdym języku na świecie istnieją mechanizmy, które umożliwiają mówienie o relacjach przestrzennych. To, co różni poszczególne systemy językowe, to sposób, w jaki dokonuje się werbalizacja przestrzeni. Z jednej strony, przestrzeń może być wyrażana za pomocą rozmaitych części mowy, z drugiej, użytkownicy różnych języków mogą brać pod uwagę inne aspekty kategorii przestrzeni.

Niejednakowe pojmowanie przestrzeni przez użytkowników języków o odmiennych korzeniach nie powinno nikogo dziwić. Dużo bardziej zaskakujące wydaje się różnorodne werbalizowanie relacji przestrzennych przez języki należące do jednej rodziny. Sytuacja taka zachodzi w przypadku rodziny języków romańskich. Choć posiadają one wspólnego przodka, łacinę, i na pierwszy rzut oka są do siebie bardzo zbliżone, zwracają uwagę na inne aspekty związane z problematyką przestrzeni.

Celem niniejszego artykułu jest porównanie wybranych języków romańskich pod względem sposobów wyrażania relacji przestrzennych. Pamiętając o różnorodności kategorii opisujących przestrzeń, prezentowane badania skupiają się na tzw. wyrażeniach deiktycznych. Różne postrzeganie na pozór identycznych elementów stanowi zarówno dowód na złożoność omawianego problemu, jak i asumpt do refleksji nad zagadnieniami, które należy uwzględnić przy uczeniu prawidłowości rządzących wyrażeniami deiktycznymi wybranych systemów językowych.

2. WYRAŻENIA DEIKTYCZNE

Problematyka tzw. deiksy od lat znajduje się w centrum zainteresowania językoznawców (obszerne definicje znaleźć możemy w pracach autorów takich jak Bühler [(1934) 2004], Lyons [1989], Levinson [1989], czy Carbonero Cano [1979]). Słowo *deiksa* pochodzi od greckiego δειξις i oznacza czynność ‘wskazywania’ [López Palma 2004: 15]. W owym wskazywaniu tkwi istota omawianego fenomenu. Wyrażenia deiktyczne stanowią bowiem wszelkie mechanizmy językowe, które służą do umiejscawiania w czasie lub przestrzeni określonych obiektów względem pewnego punktu odniesienia zwanego *origo*. Choć niniejszy artykuł porusza kwestie związane z kategorią przestrzeni, należy podkreślić, że sytuowanie w czasie jest tematem równie ciekawym i ściśle związanym z problematyką deiksy przestrzennej.

W językach romańskich punkt odniesienia stanowi osoba nadawcy komunikatu lub, w niektórych przypadkach, odbiorca wypowiedzi. Wyrażenia deiktyczne określają położenie danego obiektu względem miejsca, w którym znajduje się nadawca (lub odbiorca) komunikatu. Wykształcenie się mechanizmów, których znaczenie zależne jest od położenia uczestników rozmowy, stanowi przykład przywoływanego przez niektórych autorów egocentryzmu języka. Jak podkreśla Wilk-Racięska [2009: 19], nadawca komunikatu za punkt odniesienia obiera siebie, bazując na swoich doświadczeniach i perspektywie. Z tego względu, aby zrozumieć, do czego nawiązuje dane wyrażenie deiktyczne, należy wziąć pod uwagę punkt widzenia osoby wypowiadającej się. Nie we wszystkich językach *origo* odpowiada nadawcy komunikatu. Jak dowodzi Ruiz Anton [1998: 43–44], w niektórych odmianach (np. eskimoskim *yupik*) punkt odniesienia stanowi nie tylko nadawca, ale np. rzeka. Użytkownicy języka *yupik* umiejscawiają zatem określone obiekty w przestrzeni nie tylko w stosunku do swojej osoby, ale i pobliskiej rzeki. Widzimy zatem, że każdy język może wyznaczyć za *origo* rozmaite fragmenty rzeczywistości, istotne w oczach członków danej społeczności, niekoniecznie związane z uczestnikami rozmowy.

Celem pracy jest porównanie funkcjonowania zaimków wskazujących oraz przyśłówków deiktycznych w wybranych językach romańskich. Analiza deiksy każdej

romańskiej odmiany byłaby niezwykle obszerna, dlatego ograniczyłam przedmiot rozważań do niektórych przedstawicieli romańskiej rodziny. Wybór ten jest oczywiście całkowicie subiektywny, uważam jednak, że ukazuje problematykę czynników wywierających wpływ na werbalizację relacji przestrzennych za pomocą wyrażań deiktycznych.

3. ZAIMKI WSKAZUJĄCE

Poddane analizie zaimki wskazujące pochodzą z trzech języków: hiszpańskiego, włoskiego oraz walencyjskiego (odmiana, którą posługują się mieszkańcy regionu Walencji). Funkcjonowanie poszczególnych struktur przedstawia poniższa tabela:

TABELA 1

	NADAWCA	ODBIORCA	OSOBA TRZECIA
Hiszpański*	ESTE	ESE	AQUEL
Włoski**	QUESTO	–	QUELLO
Walencyjski***	ESTE/AQUEST	EIXE/AQUEIX	AQUELL

* Real Academia Española 2011.

** Renzi, Salvi, Cardinaletti 2001.

*** Acadèmia Valenciana de la Llengua 2016.

Elementy znajdujące się w pierwszej kolumnie odpowiadają polskiemu ‘ten’ i wskazują na rzeczy lub osoby należące do obszaru nadawcy, elementy z drugiej kolumny należą do strefy odbiorcy (brak polskiego odpowiednika), natomiast trzecia kolumna składa się z ekwiwalentów słowa ‘tamten’ i wskazuje na obiekty oddalone od uczestników rozmowy.

Pierwsza różnica, jaką możemy zauważyć, to wyżej wspomniana rozbieżność w ilości form, które składają się na system zaimków wskazujących. Język hiszpański oraz walencyjski posiadają osobny zaimek związany z położeniem odbiorcy. Inaczej sprawa się ma w języku włoskim. Należy podkreślić, że na Półwyspie Apenińskim istnieje wiele dialektów, które bardzo się od siebie różnią. Przykłady użyte w niniejszym artykule opisują tzw. *italiano standard*, czyli „oficjalną” odmianę włoskiego, która powinna być zrozumiała dla mieszkańców każdego regionu. W rzeczywistości jednak trudno jest dokładnie wyznaczyć cechy charakterystyczne *italiano standard*, każdy posługuje się nim nieco inaczej. Tak jest w przypadku zaimków wskazujących na miejsce, w którym znajduje się odbiorca komunikatu. Choć w niektórych dialektach spotkać możemy formę *codesto*, odpowiednik hiszpańskiego *ese*, w *italiano standard* system zaimków wskazujących traktowany jest jako dwuelementowy. Włoskie dialekty są tak zróżnicowane, że uwzględnienie wszystkich rozwiązań jest prawie niemożliwe. Z tego powodu przedmiotem naszej analizy stał się *italiano standard*, choć zdajemy sobie sprawę z ograniczeń związanych z tym wyborem.

Brak jednego elementu nie powoduje jednak, że całkowicie niemożliwe staje się wskazanie obiektów znajdujących się w pobliżu odbiorcy komunikatu. W takiej

sytuacji niezbędne staje się wprowadzenie innych elementów zwracających uwagę na postać odbiorcy. Porównajmy hiszpański przykład (1) z włoskim (2):

(1) *Dame ese libro.*

(2) *Dammi questo libro vicino da te.*

W obydwu przypadkach nadawca komunikatu zwraca się z prośbą o podanie mu książki znajdującej się blisko odbiorcy. W wersji hiszpańskiej zaimek wskazujący podkreśla, że wspomniana książka leży w obszarze należącym do odbiorcy komunikatu. W języku włoskim sam zaimek nie wystarcza do przekazania tej informacji (podobnie jak po polsku). W związku z tym, aby doprecyzować zdanie należy posłużyć się dodatkowymi elementami (np. *vicino da te*, czyli ‘blisko ciebie’).

Bardzo ciekawym przykładem jest struktura zaimków wskazujących języka walencyjskiego. Wygląda bowiem jak pomieszanie form hiszpańskich i włoskich – kiedy mamy do czynienia z dwoma elementami w ramach jednej lokalizacji przestrzennej, pierwszy z nich do złudzenia przypomina wersję hiszpańską (*este/ese* po hiszpańsku i *este/eixe* po walencyjsku), drugi natomiast włoską (włoskie *questo* i walencyjskie *aquest*). Pytanie zatem, jakie czynniki wpływają na wybór jednej lub drugiej opcji. Okazuje się, że znaczenie semantyczne obydwu form jest takie samo [Acadèmia Valenciana de la Llengua 2016: 154]. To, co je różni, to *właściwości pragmatyczne*. Zaimki *este* i *eixe* utożsamiane są z językiem mówionym, mniej formalnym, codziennym. Ich odpowiedniki *aquest* i *aqueix* są natomiast kojarzone z tekstami pisanymi, formalnymi, związanymi ze środowiskiem naukowym i literackim.

Cechę charakterystyczną systemu hiszpańskiego stanowi zmiana znaczenia poszczególnych zaimków wraz z ich zmianą położenia w stosunku do opisywanego rzeczownika. Ulokowanie zaimka za rzeczownikiem sprawia, że nadaje on negatywnego wydźwięku [Serrano 2006: 46–47].

(3) *He hablado con aquella chica.*

(4) *He hablado con la chica aquella.*

Zarówno (3), jaki i (4) można przetłumaczyć jako ‘Rozmawiałem z tamtą dziewczyną’. Biorąc pod uwagę pozycję zaimka *aquella* w przykładzie (4), odbiorca komunikatu może odnieść wrażenie, że nadawca nie przepada za dziewczyną, z którą rozmawiał – zaimek następujący po rzeczowniku wskazuje nie tylko na fizyczne położenie w stosunku do nadawcy, ale również na psychiczny dystans pomiędzy wypowiadającym się i opisywaną osobą.

4. PRZYSŁÓWKI DEIKTYCZNE

Przysłówki deiktyczne określają miejsca, w których znajdują się (lub nie) uczestnicy rozmowy. W przypadku tej kategorii analiza została przeprowadzona na podstawie czterech odmian romańskich: hiszpańskiego, włoskiego, walencyjskiego i galisyjskiego (język hiszpańskiej Galicji). Systemy deiktyczne wymienionych przedstawicieli prezentuje poniższa tabela:

TABELA 2

	NADAWCA	ODBIORCA	OSOBA TRZECIA
Hiszpański*	AQUÍ/ACÁ	AHÍ	ALLÍ/ALLÁ
Włoski**	QUI/QUA	–	LÌ/LÀ
Walencyjski***	ACÍ	AHÍ	ALLÍ/ALLÁ
Galisyjski***	AQUÍ/ACÓ/ACÁ	AÍ	ALÍ/ALÓ/ALÁ

* Real Academia Española 2011.

** Renzi, Salvi, Cardinaletti 2001.

*** Acadèmia Valenciana de la Llengua 2016.

**** Álvarez, Xove 2002.

Pierwszą istotną kwestię, którą możemy dostrzec, stanowi postać odbiorcy. W hiszpańskim, walencyjskim oraz galisyjskim miejsce, w którym znajduje się odbiorca, posiada swoje własne określenie. W *italiano standard* nie występuje osobna forma, która lokalizowałaby obiekty w stosunku do położenia odbiorcy [Renzi i inni 2001: 270–271]. W innych dialektach (m.in. w tokańskim) spotkać możemy elementy *costì/costà*, które odpowiadają hiszpańskiemu *ahí*, jednak, tak jak w przypadku opisanych w punkcie trzecim zaimków wskazujących, niniejsza praca bazuje na standardowej odmianie języka włoskiego.

Jeśli w języku włoskim nie występuje element, który wskazywałby na miejsce położenia odbiorcy komunikatu (podobnie jak po polsku), nadawca musi zdecydować, czy jego interlokutor należy do strefy nadawcy czy do obszaru utożsamianego z osobą trzecią. Taka decyzja zależeć będzie od sytuacji w jakiej znajdują się rozmówcy lub od punktu widzenia, który obierają. Pokazują to przykłady (5), (6), (7):

(5) *El libro está ahí.* ('Książka jest w miejscu, w którym znajduje się odbiorca')

(6) *Il libro è qui.* ('Książka jest tutaj')

(7) *Il libro è lì.* ('Książka jest tam')

Hiszpańskie zdanie (5) może zostać przetłumaczone na włoski na dwa sposoby – (6) zakłada, że nadawca i odbiorca dzielą tę samą strefę, (7) natomiast, że odbiorca znajduje się poza obszarem należącym do nadawcy. Żadna z włoskich wersji nie podkreśla (jak czyni to hiszpańska), że książka znajduje się blisko odbiorcy. Aby tak się stało, rozmówca musiałby dodać jakiś element, np. *vicino da te* ('obok ciebie'), dzięki czemu odbiorca wiedziałby, że nie musi szukać jej nigdzie daleko.

Kolejna obserwacja, którą należy poczynić, analizując tabelę, związana jest z ilością elementów w ramach tej samej kategorii. Jak widzimy, w każdym języku chociażby w jednej kolumnie spotkać możemy więcej niż jedną formę odpowiedzialną za określanie danej relacji przestrzennej. Powstaje zatem pytanie, czym kierują się użytkownicy badanych języków, dokonując niezbędnego wyboru. W różnych systemach czynniki decydujące o określonym wyborze mogą być bardzo różne, a wśród nich wyróżnić możemy pojęcie ruchu.

Ruch będzie stanowił czynnik decydujący o wyborze jednej z form w języku hiszpańskim [Carbonero 1979: 74–83]. Oznacza to, że jedne elementy (*aquí, allí*) będą kojarzone ze statycznym pojmowaniem określonego miejsca (jako obszaru, w którym znajduje się jakiś obiekt), a drugie (*acá, allá*) z dynamicznym pojęciem

miejsca (jako obszaru, do którego prowadzi ruch). Rozróżnienie pomiędzy pojęciem statycznym i dynamicznym miejsca obrazują przykłady (8) i (9):

(8) *Estás aquí*. ('Jesteś tutaj')

(9) *Ven acá*. ('Przyjdź tutaj')

W przypadku zadania (8) podmiot mianem *aquí* określa miejsce, w którym się znajduje, natomiast w (9) *acá* jest ściśle związane z ruchem, który ma doprowadzić odbiorcę komunikatu do miejsca, w którym znajduje się nadawca. Należy wspomnieć, że system dynamicznych form określania miejsca jest dwuelementowy – nie istnieje odpowiednik *ahí*, związany z odbiorcą komunikatu. Podobnie więc jak w przypadku języka włoskiego nadawca musi zdecydować, z którą strefą utożsamia odbiorcę i, zgodnie z tą decyzją, posłużyć się odpowiednimi formami (*acá* lub *allà*).

W języku włoskim, walencyjskim i galisyjskim wybór jednego z elementów może zależeć od sposobu postrzegania danego miejsca – jako punktu o jasno określonych granicach lub jako bliżej niesprecyzowanego obszaru. Tak dzieje się w języku włoskim w przypadku form *qui/qua* i *lì/là*: *qui* i *lì* określają miejsca, które postrzegane są jako konkretne punkty, podczas gdy *quà* i *là* odwołują się do przestrzeni o niewyraźnych granicach [Sensini 2011: 348–349]. Wynikające z tego różnice przedstawiają przykłady (10) i (11).

(10) *I libri sono sparsi qui e lì*.

(11) *I libri sono sparsi qua e là*.

Tłumaczenie obydwu zdań na polski byłoby takie samo – 'Książki są porozrzucane tutaj i tam'. W przypadku (10) 'tutaj' i 'tam' byłyby konkretnymi punktami (np. na krześle i na stole). W (11) 'tutaj' i 'tam' to bliżej nieokreślone miejsca (np. gdy książki porozrzucane są po całym pokoju, jedne znajdują się bliżej nadawcy wypowiedzi, inne dalej, ale trudno byłoby sprecyzować ich położenie).

Podobnie ma się sprawa w przypadku języka walencyjskiego. Obydwie formy *allí* i *allà* odwołują się do miejsca oddalonego od nadawcy komunikatu, jednak *allà* interpretowane jest jako mniej konkretne, jak w przypadku (12) [Acadèmia Valenciana de la Llengua 2016: 242]:

(12) *Ha deixat la caixa allà dins*. ('Zostawił pudełko gdzieś tam w środku')

Struktura języka galisyjskiego zawiera większą liczbę elementów niż pozostałe systemy. Rozróżnienie pomiędzy poszczególnymi formami ma charakter dialektalny (zależy od odmiany, którą posługuje się dana społeczność), można jednak wyznaczyć pewne czynniki, które skłaniają rozmówców do użycia takiej lub innej formy [Álvarez, Xove 2002: 611]. Przysłówki deiktyczne zakończone na -í kojarzone są z konkretnymi miejscami postrzeganymi jako punkty, podczas gdy te zakończone na -ó lub -á wskazują na mniej sprecyzowane obszary. Między elementami zakończonymi na -ó lub -á różnice są nieco bardziej zatarte i mogą występować zamiennie bez wprowadzania zmian do znaczenia wypowiedzi. Użytkownicy galisyjskiego, dla których formy te nie są tożsame, wyodrębniają *acó* i *aló* jako określające cel lub kierunek ruchu, natomiast *acà* i *alà* jako miejsca, w obrębie których przemieszcza się dana osoba lub obiekt. Jak widzimy, pojęcie ruchu uwidacznia się również w języku galisyjskim, którego system przysłówek deiktycznych jest niezwykle rozbudowany.

5. PODSUMOWANIE

Celem niniejszego artykułu było zaprezentowanie własności semantycznych i pragmatycznych wyrażen deiktycznych odnoszących się do przestrzeni w wybranych językach romańskich. Wszystkie analizowane języki wywodzą się z łaciny – nie dziwią zatem podobieństwa pomiędzy poszczególnymi formami. Zdumiewające jest natomiast, jak wiele dzieli języki tak blisko ze sobą spokrewnione. Oznacza to, że przestrzeń można postrzegać z bardzo różnych perspektyw, co następnie zostaje utrwalone.

Z punktu widzenia dydaktyki języków romańskich nasza analiza prowadzi do podwójnych wniosków. Po pierwsze, należy mieć na uwadze, że zarówno znaczenie semantyczne, jak i pragmatyczne wyrażen deiktycznych jest bardzo zróżnicowane. Z tego względu, nauczając danego języka, trzeba zaobserwować, jakie czynniki wpływają na wybór odpowiedniej formy.

Z drugiej strony, nauczając języka, należy pamiętać, że przestrzeń jest kategorią uniwersalną. Oznacza to, że każdy człowiek na świecie porusza się w jakiejś przestrzeni, która wywiera bezpośredni wpływ na jego codzienne życie. Każdy zauważa, że pomiędzy obiektami zachodzą określone relacje (np. że A jest obok B, pod B, daleko od B, zawiera się w B itp.). W interakcji międzyludzkiej bardzo potrzebne stają się również zwerbalizowanie wspomnianych relacji. To, co może różnić wybrane języki, to część mowy, która służy do zwerbalizowania tej relacji. Na przykład hiszpański system zaimków posiada elementy wskazujące na miejsce związane z odbiorcą komunikatu. Choć *italiano standard* takiej formy nie posiada, nie oznacza to, że nadawca nie może wskazać na miejsce znajdujące się obok odbiorcy. Musi jednak posłużyć się elementami należącymi do innych kategorii, np. *vicino da te* ('obok ciebie').

Istotną trudność w nauczaniu wyrażen deiktycznych stanowi również ciągła ewolucja języka dotycząca wszystkich jego aspektów. W związku z tym zmieniają się nie tylko poszczególne znaczenia semantyczne określonych elementów, ale również sam układ zależności pomiędzy nimi. Systemy trójelementowe dążą często do wyeliminowania jednej formy, która traci swoje własności deiktyczne. Zredukowane mogą zostać również niektóre znaczenia semantyczne, choć zaprezentowane systemy są dokładnie opisane przez gramatyki, język jest niezwykle dynamiczny, a korzystający z niego użytkownicy nieświadomie wprowadzają kolejne przekształcenia. Dlatego też, ucząc o wyrażeniach dotyczących przestrzeni, należy mieć na uwadze współczesne tendencje występujące w codziennym języku jego rodowitych użytkowników.

BIBLIOGRAFIA

- Acadèmia Valenciana de la Llengua [2016], *Gramàtica valenciana bàsica*, Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, Valencia.
- Álvarez R., Xove X. [2002], *Gramática da lingua galega*, Galaxia, Vigo.
- Brzozowska-Zburzyńska B. [2012], *La expresión lingüística de las relaciones espaciales en español*, [w:] *La construcción y el funcionamiento del espacio en*

- literatura y lingüística*, Brzozowska-Zburzyska B., Falska M. (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 93–109.
- Bühler K. [(1934) 2004], *Teoria języka*, Koźbiał J. (tł.), Universitas, Kraków.
- Carbonero Cano P. [1979], *Deixis especial y temporal en el sistema lingüístico*, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla.
- Levinson Stephen C. [1989], *Pragmática*, Rubiés Mirabet Á. (tł.), TEIDE, Barcelona.
- López Palma H. [2004], *Acercamiento al estudio de las expresiones deícticas. Los problemas y algunos modelos explicativos*, [w:] *La deixis. Lecturas sobre los demostrativos y los indiciales*, López Palma H. (red.), Axac, Lugo, s. 15–37.
- Lyons J. [1989], *Semántica*, Cerdà R. (tł.), TEIDE, Barcelona.
- Macías Villalobos C. [1997], *Estructura y funciones del demostrativo en el español moderno*, Universidad de Málaga, Málaga.
- Moravcsik E. [2013], *Introducing Language Typology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Real Academia Española [2011], *Nueva gramática básica de la lengua española*, Espasa, Barcelona.
- Renzi L., Salvi G., Cardinaletti A. (red.) [2001], *Grande grammatica italiana do consultazione Tomo III*, Il Mulino, Bologna.
- Ruiz Antón J. [1998], *Curso de tipología lingüística. Enfoque funcional*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Valencia.
- Sensini M. [2011], *La grammatica della lingua italiana*, Arnoldo Mondadori Editore, Milano.
- Serrano M. [2006], *Gramática del discurso*, Akal, Madrid.
- Wilk-Racińska J. [2009], *Od wizji świata do opisu językoznawczego w kategoriach lingwistyki kulturowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.